

Faldet fremefter. Om Johan Fjord Jensen og overgangen fra litteratur- til kulturstudier

Nils Gunder Hansen

Forholdet mellem litteratur- og kulturforskning er kompliceret. De er ikke bare to sideordnede områder inden for humaniora. Litteraturforskningen udgør en af kulturforskningens videnskabshistoriske rødder. Og mange enkelte forskere har i en given kurve af deres videnskabelige løbebane bevæget sig fra litteraturen til kulturen. På den måde kan der være mange uafgjorte og halvvejs usynlige ”mellemværender” mellem litteratur- og kulturforskning, af teoretisk, metodisk, historisk og personlig-biografisk art (1).

Denne artikel vil handle om Johan Fjord Jensen, en af de mest fremtrædende litteraturforskere i Danmark i anden halvdel af det tyvende århundrede. Han var med i – eller foregangsmand for – det meste, der rørte sig. Han gik selv fra litteratur- til kulturstudier og så sig ikke siden tilbage. Min tese er, at det irreversible ved denne overgang var medinflueret af personlige og politiske motiver.

I sine erindringer *En Århus-historie* fortæller han, hvordan han på et tidspunkt tabte interessen for litteratur, fordi han var blevet for dygtig til at analysere den. Han kunne for let se hvordan den var ”skruet sammen”. Han søgte da afløb for en mere umiddelbar lyst og glæde i fotografi og film, men til sidst blev han også her indhentet af analysen: »Jeg kan (...) ikke længere se på film uden at studere motiver, og hvordan fotograferne forholder sig til dem. I dag ser jeg overalt beskæringer og billedopbygning og farvelægning og skarphedsdybde, og hvad ved jeg. Hvad værre er: Min lyst til at se film er dermed blevet mindre (...) Under analysen træder du ud af det spontane og spolerer dit forhold til det umiddelbare. Om det syndefald har hele mit professionelle liv da handlet.« (s. 90-91)

Johan Fjord Jensen (1928-2005) var professor ved Aarhus Universitet. I 1961 skrev han den vældige afhandling *Turgenjev i dansk åndsliv*, et fornemt eksempel på den klassiske komparative litteraturforskning. Aldrig har den sunget så smukt som her i sin svanesang, er det blevet sagt om denne bog. Den sammenlignende litteraturhistorie var ved at klinge ud til fordel for nye paradigmer, og her gik Fjord Jensen selv forrest. I 1962 introducerede han nykritikken med bogen *Den ny kritik*, og i begyndelsen af 70'erne var han forløber for ideologikritikken og det udvidede tekstbegreb med analyser af både tegneserier og søndags-BT.

Da ideologikritikken forskød sig over mod en mere socialhistorisk forankret litteraturhistorieskrivning, var Fjord også med. Faktisk var han hovedredaktøren for den store

såkaldt ”grønne” *Dansk Litteraturhistorie*, der udkom på Gyldendal i ni bind midt i 80erne. Fjord var ikke bare litteraturforsker, men deltog også i den offentlige debat med en markant kulturradikal profil, bl.a. i bogen *Homo Manipulatus* fra 1966. Han var medstifter af tidsskriftet *Kritik* i 1967. Han har også været omkring redaktionerne af både *Dialog* og *politisk revy*.

Onde tunger kunne mene, at Fjord forlod litteraturen i skuffelse over at den grønne litteraturhistorie havde overlevet sig selv, da den endelig udkom efter ti års arbejde. Tidsånden vendte sig markant væk fra marxismen og Fjord brød sig ikke om postmodernismen og den ny-liberale bølge i 80’erne. I 1987 udsendte han bogen *Det tredje*, hvor han gik fra marxisme til økologisme.

Vi var nogle yngre mennesker dengang som var meget glade for postmodernismen, fordi den virkede som en meget effektiv måde at få hældt marxismen ud på. Jeg gik hårdt til Fjord i en anmeldelse i hans eget gamle tidsskrift *Kritik* og hørte, at litteraten Søren Schou over for tredje mand havde karakteriseret min anmeldelse som perfid. Men det var meget svært at udholde den hegelo-marxistiske tone i bogen. Proletariatet var erstattet af mellemlagene, om hvem det hedder: ”Det eneste der mangler, er, at mellemlagene kommer til bevidsthed om sig selv som en historisk kraft, der eksisterer med sin egen ret og med sit eget historiske budskab.” Budskabet var bl.a., at de havde sprængt den borgerlige kernefamilie, omdefineret forholdet mellem kønnene og skabt deres egne kollektivistiske og let anarkistiske organisationsformer.

Man kan måske godt sige, at Fjord Jensen derefter blev i den holistiske kulturkritik, som der står om ham i opslaget i den store danske encyklopædi på nettet. Men det er lidt en tilsnigelse for hvor *Det tredje* gerne ville sætte økologiske grænser for vækst, er der netop ingen grænser for vækst, forstået som personlig vækst, i *Livsbuen. Voksenpsykologi og livsaldre* fra 1993.

Fjord Jensen vendte sig i denne bog mod aldersbegrebet og – forskningen, og det bemærkelsesværdige var, at en først kulturradikal, siden marxistisk debattør, her gik over i en felt, der havde primært med psykologi og individuelle livsperspektiver at gøre. Men selvfølgelig var der en sammenhæng: diverse udviklinger i aldersforestillinger og –praksisser var udtryk for en meget betydelig kulturel og samfundsmæssig forskydningsproces, og det var den 68-generation, som Fjord havde været en slags ældre bror for, der var subjektet for forskydningen, den store generation, mellemlagene. Nu blot revolutionært subjekt i en anden forstand end hidtil. Den kollektivt bårne forandring, som der (forgæves) blev drømt om i *Det tredje*, blev flyttet til en reelt eksisterende og individuelt bårne forandring.

Anekdote om et aldersbegreb, som Fjord Jensen ikke fik med i *Livsbuen*

Inden jeg vender mig yderligere mod *Livsbuen*, vil jeg lige indskyde en anekdote, en personlig fortælling. Når talen falder på alder, er der nemlig altid en bestemt oplevelse, jeg tænker tilbage på. Den fandt sted, tror jeg, i 1987, det år hvor Fjord Jensen udsendte *Det tredje* og hvor jeg skrev min ”perfide” anmeldelse af bogen i *Kritik*.

Jeg var forskerstipendiat på universitetet, 31 år, og en aften befandt jeg mig på et værtshus med tre ældre kolleger fra mit institut. Vi stod omkring et højt cafébord. Stemningen var lidt kejtet. Instituttet var ikke generelt præget af højt humør og hjertevarme. Og vi var ikke på den måde vant til at være ”i byen”. Hvordan vi var havnet der, husker jeg ikke. Men det lå i luften, at vi ikke skulle snakke fag, men forholde os til hinanden som mennesker.

De tre andre var jævnaldrende, født omkring 1944 og dermed 12 år ældre end mig. De tilhørte den generation af universitetsfolk, der var spadseret lige fra eksamensbordet ind i en fastansættelse. Jeg sprang fra det ene stipendium til det andet og kunne håbe på en fastansættelse ad åre, men det var et højst usikkert foretagende og kunne bero på en afgørelse fra en eller flere af de tre herrer. Jeg var ikke den, der sagde mest. Fagligt skulle jeg ikke have noget klinket, men jeg håbede, at jeg kunne gøre mig gældende, når vi nu skulle forholde os til hinanden som mennesker.

Det viste sig imidlertid at blive svært. De tre andre havde nemlig børn i samme alder, store teenagere, og samtalen drejede sig snart ind på, hvordan man dog skulle få disse store børn til at flytte hjemmefra. Jeg havde ingen teenagebørn, faktisk ingen børn overhovedet, måske havde jeg akkurat mødt pigen, der skulle blive min kone, det var ikke utænkeligt, men erfaringen viste, at faste forhold kunne være et højst usikkert foretagende ganske som faste ansættelser.

Jeg stod på kanten af en aldersmæssig afgrund. Selv om de tre herrer kun var 12 år ældre, forekom de i virkeligheden langt ældre end mig, hvad angik arbejdsliv og familieforhold.

Sidenhen kom jeg efter det, men hvad siger den lille historie om aldersbegrebet? I *Livsbuen* skelner Fjord Jensen mellem tre slags aldre. Der er den *kronologiske* alder, som er den mest objektive, den, som vi udmåler i tid; der er den *biologiske* alder, som kan variere lidt fra menneske til menneske (nogle bliver tidligere kønsmodne eller ældede end andre), og endelig er der den *kulturelle* alder, der kan variere meget voldsomt afhængigt af samfundstyper og historiske epoker (i dag i Vesten er man et ret lille barn, når man er 7 år; for ikke så mange generationer siden kom man ud at tjene i den alder). Men jeg mangler en kategori til at beskrive det jeg følte på caféen. Med en aldersforskel på 12 år giver det ikke mening at sige, at vi tilhørte forskellige historiske

epoker. Og vi var sammenlignelige med hensyn til social arv og uddannelsesniveau. Måske skal man tale om en *generationsbetinget alder*: Folk, der burde være sammenlignelige på tværs af forskelle i kronologisk alder, er det alligevel ikke helt på grund af generationsforskellen. Det var karakteristisk for 68-generationen (om end lidt paradoksalt i forhold til deres aura af oprør), at de giftede sig og fik børn meget tidligt - da de var i begyndelsen af 20'erne. Mens det er karakteristisk for min generation, at vi fik børn meget sent. Jeg selv og de fleste af mine venner var midt i 30'erne, da det skete. Ganske parallelt fik 68'erne, som nævnt, faste job tidligt i livet, mens min generation måtte vente noget længere.

Disse små generationsforskelle fylder ikke så meget i Fjord Jensens lange linjer gennem aldersbegrebets historie. Han medgiver selvfølgelig, at der kan være store individuelle variationer gennem livsforløb og hvad den ene oplever som 40-årig, erfarer en anden måske først som 60-årig. Men det bliver ikke gjort til genstand for en mere systematisk betragtning. Vi møder ikke de små generationsforskelle hos Fjord. Hvor møder vi dem da? Jo, de har fyldt en hel del i kunst og kulturdebat de sidste 100 år. Det er her, vi møder alle generationerne: den, der snublede i starten, den tavse generation, 68-generationen, nå-generationen, generation fucked up og så videre. Store lidenskaber kan komme i bevægelse, når generationerne udveksler erfaringer og fortolkninger.

Da *Livsbuen* udkom i 1993, anmeldte jeg den i *Kristeligt Dagblad*. I de 5-6 år, der var gået siden vi havde stået omkring cafébordet, havde jeg forladt universitetet, fordi der ikke var job at få og var blevet kronik- og debatredaktør. Fjord havde i øvrigt været formand for et af de bedømmelsesudvalg, der ikke ville ansætte mig. Det spillede selvfølgelig ingen rolle for min anmeldelse, lige som Fjord Jensen givetvis ikke i sin bedømmelse af mig havde ladet sig påvirke af den hårde medfart jeg havde givet hans bog *Det tredje i Kritik*.

Jeg syntes, at jeg var inde i en god gænge med at anmelde Fjord Jensens bøger, så jeg påtog mig opgaven med glæde, da kulturredaktøren kom med den. Jeg var fuld af respekt for *Livsbuen*, det er et imponerende værk. Men jeg var også ret irriteret over den, for jeg syntes, at jeg – om ikke andet så mellem linjerne - kunne læse, at når man var midt i 40'erne, var de store teenagebørn jo fløjet fra reden, og mon det så ikke var på tide at lade sig skille, så man kunne komme videre med nye, spændende afsnit af sin livscyklus?

Det var som at være tilbage ved cafébordet. Og det gad jeg altså ikke, for i de mellemliggende år var jeg blevet gift, havde fået barn og fast job. Jeg var simpelthen blevet voksen, og det ville jeg gerne have lov til at være et stykke tid, før jeg skulle i gang med den tredje alder.

Jeg syntes, at Fjord generaliserede ud fra en livsbue, der hørte en bestemt generation, 68-generationen, til. Hvis man får arbejde og børn meget tidligt i livet, så kan man godt stå ved en skillevej midt i 40'erne. De store børn er nu (langt om længe) flyttet hjemmefra og man har et langt arbejdsliv bag sig allerede. Er mon tiden ikke kommet til at bryde op og prøve noget helt andet? Som 45-årig har man en vældig god affyringsrampe til det. Når man får sit første barn som 35-årig og nogle flere bagefter, er man måske 60 år, når de flyver fra reden, og det er ikke en helt lige så god rampe.

Nu skal jeg nok lade være med at skamride det selvbiografiske perspektiv, men jeg kan da tilføje, at nu hvor jeg selv er blevet over 50, forstår jeg bedre end den gang jeg var 35, den appel, den dragning, der ligger i forestillingen om fortsat personlig vækst. Jeg havde egentlig her villet skrive, at ”nu hvor jeg selv har nået den alder som Fjord havde, da han skrev *Livsbuen ...*”, - men da jeg regnede på hans kronologiske alder, opdagede jeg, at han faktisk var 60 år, da han begyndte på arbejdet og 65, da bogen udkom. Så måske skrev han i virkeligheden om en livsmulighed, han selv gerne ville have haft, men som nu var forpasset.

Genvækst eller biologiens dom?

Tankegangen i *Livsbuen* er i al korthed, at fordi mennesker bliver ældre i nutidens samfund end de gjorde før, må vi revidere overleverede forestillinger om livsforløb og aldersfaser. Især er voksenalderen ikke én lang stabil periode mellem etablering og pensionering, hvor der ikke rigtig sker noget. Den klassiske psykologi og psykoanalysen havde svært ved at forestille sig, at voksne mennesker også kunne være *voksende*. Det afgørende i det menneskelige udviklingsforløb var og blev barndommen hvor man modtog afgørende prægninger, ungdommen hvor man blev socialiseret og manddommen, hvor man var blevet moden, dvs. i heldigste fald havde opnået et lykkeligt kompromis mellem de personlige ressourcer og samfundets krav.

Denne psykologi kommer i krise, når midtlivserfaringer bliver stedse mere påtrængende for flere mennesker. Mennesker kan nemlig godt udvikle sig i voksenalderen og nye former for ”genvækst” kan opstå i livsbuen, der nu bliver strakt ud. Både hos Fjord og de teoretikere han gengiver, bl.a. Jung, spørger der en forestilling om noget ”uegentligt” over den første vækst; man bliver drevet rundt i manegen af biologiens krav, ungdommens ambitioner og samfundets krav til normalitet. Midtvejs i livet stopper man da op og spørger sig selv: hvad blev det hele så til? Man har endnu mange år igen samtidig med at man så småt kan skimte døden og

endeligheden forude. Befriet fra de ydre krav kan man da vende sig imod sine personlige ressourcer og udvikle dem, realisere det egentlige selv.

Der er selvfølgelig noget helt evident ved Fjords generelle beskrivelse og analyse af forholdene. Jeg kunne i min gamle anmeldelse af *Livsbuen* godt lide opgøret med den reduktionisme, der kan ligge i f.eks. psykoanalysen: tanken om at det hele kommer fra barndommen, og at enhver voksen er som en russisk dukke, hvor der inderst inde skjuler sig et barn. Hvis man ikke skal geråde i et deterministisk menneskesyn, må man forudsætte, at mennesker på et eller andet tidspunkt i livet selv tager over og kan forholde sig til de ting, der er overgået dem og har betinget dem. Spørgsmålet er selvfølgelig hvordan denne selvovertagelse nærmere skal forstås. I *Kristeligt Dagblad* anbefalede jeg Kierkegaards tanke om at vælge sig selv som den man nu engang er blevet som alternativ til Fjords underforståede opfordring om nu endelig efter sølvbrylluppet at lade sig skille fra barnekæresten. For var den obligatoriske skilsmisse ikke blot et underforstået krav fra en ny normalitet, der hersede med én?

Det store problem ved tanken om fortsat personlig vækst er selvfølgelig, at man iskoldt kan argumentere for, at den blot repræsenterer en tidsmæssig udskydelse af det biologiske forfald og i sidste ende døden. Døden rejser sig som en mur, der standser den ubrudte vækst. I modsætning til tidligere tider, hvor døden kunne anskues som den naturlige afslutning på livsaftenen, sænkningen sidst i livsbuen.

Hvad stiller man op med det? Ja, noget af det mest forbløffende ved *Livsbuen* er, at Fjord Jensen skriver om forskellige former for såkaldt transpersonlig psykologi, dvs. forestillinger om at døden ikke længere er en mur men at væksten, personlighedsudviklingen, fortsætter ud over døden, f.eks. i regi af en tro på sjælevandring eller reinkarnation. Ganske vist understreger han, at den slags tro ikke er en mulighed for ham selv. Han påviser blot hvordan sådanne forestillinger mere eller mindre naturligt melder sig. Men alligevel var det bemærkelsesværdigt at se den historiske materialist anbringe sig selv i et forgemak til reinkarnationslæren og komme tættere på sin gamle *Kritik*-medstifter og livsanskuelsesmæssige modpol Aage Henriksen, der gennem et langt liv har dyrket esoteriske teorier om personlighedsudvikling.

Og man kunne vælge at se en streng konsekvens i det. For når en politisk utopi forskydes til det personlige niveau, må den samtidig implicere en form for dødsfornægtelse. Ellers vil utopien blive dementeret af døden som et anti-subjekt. Mere neddæmpet kunne man sige, at der helt fra begyndelsen var nyreligiøse, New Age-agtige, momenter i hippiegenerationen, og at det nu

var denne anden hovedstrøm i ungdomsoprøret, Fjord Jensen tog kontakt med efter primært at have haft med den politiske at gøre.

En lille vemodig krølle på historien er, at Fjord Jensen ikke selv fik nogen særlig lang periode af genvækst. I 2002, tre år før sin død, gav han et interview i *Information* (16/7). Det bar titlen "Liv efter 60? Biologiens dom kommer uden varsel". Det fremgår at Fjord Jensen selv har fået alderen at føle og derfor ser med andre øjne på sin position i *Livsbuen*. Han siger bl.a.:

"Da jeg tog fat på *Livsbuen*, var det næsten et paradigme for den videnskab, der blev bedrevet, at man ikke blev gammel. Man argumenterede mod en opfattelse af ældretilværelsen, der gik ud fra, at man gik i forfald. Det måtte man ikke - og ergo gik man ikke i forfald (...) Men en ting er, hvad den bog siger, og hvad jeg mener i dag, 10 år efter. Jeg ser ikke mere så lyst på det. Jeg har selv ændret mig - er blevet ramt af forfald - men tidsånden har bestemt også ændret sig og er blevet temmelig fjendsk over for ældre. I dag tør man godt vedstå forfaldet, måske fordi der er blevet flere af os, og vi nu truer den eksisterende aktive generation med de problemer, det giver.«

Som man kan se både erkender og kritiserer Fjord den fornægtelse af forfaldet og døden, der lå som perspektiv i *Livsbuen*. Men han anlægger også et mere samfundsmæssigt perspektiv. Uden at han bruger begrebet "ældrebyrden" er det det fænomen og den holdning, han langer ud efter. Forfaldet fylder og vækker fjendtlighed hos den eksisterende aktive generation. Også her er der en generationskamp på spil. Men drømmen om den ubrudte vækst er væk. Den enkeltes livsforløb, livsbue, bliver genindsat i naturen. Intervieweren spørger:

"Måske er det ikke meningen, at den menneskelige model skal holde så længe, som vi forventer?" "Nej, naturen sætter nogle grænser. Den sætter det bestemte vilkår, at vi skal reproducere os selv. Når reproduktionsevnen er sluppet op, har naturen udspillet sin rolle. Derefter kan man begynde at snyde den - og det gør man, som en fysioterapeut så udmærket har sagt til min kone indtil et vist punkt - så kan man ikke snyde den længere."

Om sin egen situation siger han: »Jeg skrev meget og holdt mange foredrag. Men for et par år siden begyndte det at gå tilbage, og det har noget med alderen at gøre. I dag adskiller min situation sig drastisk fra dengang. Den er blevet uforudsigelig og ikke til at beregne. Ingen ved, hvornår biologiens dom falder.»

Dette både meget personlige og meget almene livsperspektiv bliver dog af Fjord også sat ind i et debatmæssigt perspektiv. For måske vil der sidde nogen derude og sige "hvad sagde vi?" Han siger: ""Og det er også svært, at det, der er sket mig, muligvis af nogle vil blive opfattet som en

slags nemesis.” Han lægger ikke skjul på, at han finder tidens nyliberalistiske tidsånd og selvretfærdige opgør med fortidens politiske modstandere stærkt ubehagelig.”

Fjord har ramt muren. Flugten fremefter og de evige forskydninger lader sig ikke fortsætte. Hverken den faglige jagt på en ny umiddelbarhed eller forskydningen af den politiske utopi. Han går dog ikke helt i sig selv, men slår tilbage mod tidsånden. Endnu en gang – den sidste – påtager han sig rollen som en slags repræsentant for og fortolker af den store generation, som han ikke selv er en del af. For det er jo den, der med sin volumen for alvor vil sætte alderen på den samfundsmæssige dagsorden som en byrde for de aktive generationer. Og derfor er tidsånden nu fjendsk over for de ældre. Den store generation kan ikke længere være avantgarde for resten af samfundet, men kan måske opretholde sin klassiske modstandsposition. Umærkeligt blander generationsspillet sig i hvert fald med de politiske modsætninger. Forfaldets nemesis over Fjord er ikke bare et almenmenneskeligt vilkår, der indhenter ham. Det er også en revanchistisk politisk fortolkning. Han stamper mod brodden med sine gamle redskaber: analytisk overblik og politisk polemik.

Fjord Jensen ender således i en mærkelig klemme mellem indsigt og fornægtelse. Det vil selvfølgelig være billigt at sige, at han bare skulle have holdt fast i litteraturen. Men alligevel ikke helt. For det er som om de rastløse faglige fornyelser og politisk-utopiske forskydninger i sig selv forstærker en illusion om der må findes et mål for uendeligheds- og umiddelbarhedslængslen. Og spørgsmålet er om ikke litteraturen – på en mere præcis og endelig måde – kan forvalte netop den sammensatte oplevelse af erfaringsmæssig selvoverskridelse og erkendelsesmæssigt overblik, som Fjord kom til at jage på de andre områder.

Noter

(1) Pladsen tillader mig her kun at nævne et eksempel på denne potentielt meget omfattende debat. I sin bog *Social Formalism. The Novel in Theory from Henry James to the Present* argumenterer litteraturforskeren Dorothy Hale for at moderne kulturstudier dybt ind i deres teoretiske præmisser er præget af en ”jamesiansk” romanteori, hvilket kan føre til en æstetiseret opfattelse af det politiske felt. Se for en kort gennemgang af Hale min artikel ”Den etiske læser” i K & K 106.

Referencer:

Fjord Jensen, Johan. 1961. *Turgenjev i dansk åndsliv. Studier i dansk romankunst 1870-1900*. København: Gyldendal

Fjord Jensen, Johan. 1962. *Den ny kritik*. København: Berlingske Forlag

Fjord Jensen, Johan. 1987. *Det tredje. Den postmoderne udfordring*. Valby: Amadeus

Fjord Jensen, Johan. 1993. *Livsbuen. Voksenpsykologi og livsaldre*. København: Gyldendal

Fjord Jensen, Johan. 2002. *Vest for Paradis. Begravelsespladsernes natur*. København: Gyldendal

Fjord Jensen, Johan. 2004. *En Århus-historie. Erindringslinjer*. Århus: Klim

Hale, Dorothy. 1998. *Social Formalism. The Novel in Theory from Henry James to the Present*. Stanford: Stanford University Press

Hansen, Nils Gunder. 2008. "Den etiske læser. Om K. E. Løgstrup og den etiske vending i litteraturteorien", in *K & K* 106: 12-33